

Лекція № 2

Тема 1.2: «Історія заповідної справи в Україні»

Мета: ознайомити добувачів вищої освіти з історичними етапами заповідання природи в Україні; проаналізувати створення природних заповідників; вивчити особливості розвитку заповідної справи за часів незалежності України.

Основні поняття: етапи заповідання природи в Україні, природно-заповідний фонд.

План і організаційна структура лекції:

Вступ.

1. Примітивно-релігійний етап.
2. Приватно-феодалський етап.
3. Науково-пізнавальний етап.
4. Розвиток заповідної справи в радянський період.
5. Заповідна справа за часів незалежності України.

Висновки.

Вступ

Заповідна справа в Україні має глибоке історичне коріння та тісно пов'язана з розвитком суспільства, змінами в природокористуванні та екологічною свідомістю людей. Перші етапи заповідання природи в Україні мали сакральний характер, коли особливі природні об'єкти, такі як священні гаї, джерела та ліси, вважалися недоторканими. У середньовічний період охорона природи була пов'язана із запровадженням мисливських угідь для правлячих осіб, де діяли суворі заборони на полювання та вирубку лісів.

Сучасна система природно-заповідного фонду почала формуватися в кінці XIX — на початку XX століття, коли були створені перші науково обґрунтовані заповідники, такі як Асканія-Нова. Подальший розвиток заповідної справи відбувався під впливом наукових досліджень та державної екологічної політики.

У цій лекції ми розглянемо основні етапи становлення заповідної справи в Україні, ключові події, пов'язані зі створенням природоохоронних територій, а також сучасні виклики та перспективи розвитку заповідної справи у нашій державі.

1. Примітивно-релігійний етап

Починається цей етап з часів первісних племен, які першими запровадили елементи культової охорони природи. У природному середовищі для духовних потреб виділялися спеціальні священні місця (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення. Під охорону богів та народних традицій підпадали природні об'єкти незвичайної краси — цілющі джерела, водоспади, окремі камені, скелі. Багато місцевостей ставали священними у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення

мали місця поховання знатних предків. Це були найперші праобрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу.

В Україні священними вважались гори Бескиди, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби та урочище Шулявка в Києві.

Із запровадженням християнства в Київській Русі священними були «заповідні гаї», які замінювали храми та розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах. У Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. У священних дубових галях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. На місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Примітивно релігійний етап тривав до XII століття. В цей період природні об'єкти заповідалися завдяки особливим природним властивостям та були «приємними» для богів.

2. Приватно-феодалний етап

Починаючи з XII ст. починають зароджуватися утилітарні ідеї щодо охорони природи. Обмеженість певних природних ресурсів спонукало до зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення котрої були перші заповідні ділянки, що створювалися в часи становлення державності Київської Русі. В княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення винних жорстоко карали. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці 11 ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколинний Ріг, Звіринець. Володимир Волинський у 12 ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

Протозаповідними вважались також ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної. Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися дякуючи монахам. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дона, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись. З метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місці колишніх засічних лісів.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім врегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: «З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф 3 гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не

ближче, ніж можна докинути палку». Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті 1529 р. короля Зигмунда Першого. За цим же статутом «про волоки» з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

З початку XVII природні об'єкти почали заповідати з метою їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об'єкти: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, декоративні сади, дендрологічні парки. Так, в 1796 р. створюється відомий дендрологічний парк «Софіївка» в Умані на Черкащині.

3. Науково-пізнавальний етап

Третій етап – науково-пізнавальний (1850 – 1917 роки). Протягом цього періоду зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств, а також створювалися штучні природоохоронні об'єкти.

В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушіцького був створений один із перших у Центральній Європі резерват «Пам'ятка Пеняцка» біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів де охоронявся буковий праліс, а також орлан-білохвіст та деякі інші птахи.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Ф.Е. Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей.

У 1894 р. в розпорядження В.В. Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після «Пам'ятки Пеняцької» та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова.

В 1893 р. київський рибовод І.Н. Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об'єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.Н. Фалєєв публікує в трьох номерах «Вестника рыбопромышленности» своє дослідження «Днепровское рыболовство», в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: «Подібні місця при вдалому виборі дали б на мій погляд велетенський приріст рибних багатств. Лоза і, взагалі, рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканою».

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Расвський зробив доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля» й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й «Медобори».

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у

Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям «Общество распространения просвещения между евреями».

Таким чином, на початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим, відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи.

4. Розвиток заповідної справи в радянський період

Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В цей період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління ними та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об'єкти образно називалися заповідниками.

В 1919 р. підписана постанова Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджене положення про нього.

1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник «Асканія-Нова», а пізніше заповідник місцевого значення «Конча-Заспа» та «Канівський заповідник».

Упродовж 1926 - 1929 рр. в умовах більшовицької політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив «Положення про пам'ятки культури та природи», яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи. *Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.* З 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше з'явилися спеціальні посади в органах виконавчої влади і, відповідно, люди, які на професійній основі займалися охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шалита «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплавл річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12 (*табл. 1*).

На початку 1930-х рр. були організовані ще два заповідники Академії наук УРСР – Гористе та Прохорівський. Однак, саме в цей час і закінчується піднесений розвиток заповідної справи в Україні.

Згідно з сталінською директивою про «перетворення природи», заповідники повинні слугувати владі, колективним сільським, лісовим,

мисливським, рибним та іншим господарствам. На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник Асканія-Нова та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто, заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934 р. перестав існувати заповідник Конча-Заспа. В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників в пониззі Дніпра. Деякі заповідники були розорані, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42 664,4 га.

Таблиця 1 – Заповідники республіканського значення, що функціонували на території України станом на 01.01.1929 р. (за Бореєм, 2002).

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Надморські (Приморські) заповідники	32 000	НКЗ УРСР
Піщані заповідники пониззя Дніпра	15 000	НКЗ УРСР
Асканія-Нова	42 000	НКЗ УРСР
Конча-Заспа	730	НКЗ УРСР
Лісостеповий ім. Т.Шевченка (Канівський)	1 980,75	НКЗ УРСР
Кримський	21 138	НКП Кримської АРСР
Парк III Інтернаціоналу (Софіївка)	100	НКП УРСР
Парк Устинівка	9	НКП УРСР
Академічний степ (Карлівська цілина)	154	АН УРСР
<i>Разом</i>	<i>113101,75</i>	

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження природно-заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. в Україні відновлене Головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. В кінці 40-х і на початку 50-х років в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення.

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР була видана постанова №3192 «Про заповідники», в якій зокрема зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захащені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить

надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60 % колишньої площі (шість заповідників).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось у 1951 р. продовжувалось і далі. Як результат на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідника загальною площею 11 536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час Радянської влади. Частка території під заповідниками становила всього 0,02 %.

Ситуація почала потроху виправлятися з кінця 1960-их років. У 1967 р. був створений Держкомприроди при Раді міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. В 1970 р. відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г. Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд у 1972 р. затвердив «Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою», згідно якої Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення. Облвиконкоми – пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Держкомприроди УРСР – парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як Кара-Даг, Мис Март'ян, Ялтинський нагірно-лісовий, розширений Чорноморський, Луганський, Кримський заповідники. На 6 093 га розширена площа Дунайських плавнів. Успішно збільшувалась і мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення.

В «епоху застою» головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне «узаконене» порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів в галузі заповідної справи.

1980 р. – створюється перший в Україні державний національний парк – Карпатський.

1981 р. – створюється державний заповідник «Дунайські плавні».

1983 р. – створюється Шацький державний природний парк.

У 1983 р. була прийнята нова класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої були введені нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки.

1984 р. – створюється державний заповідник «Розточчя».

1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам Чорноморському та «Асканія-Нова» на включення їх до світової мережі біосферних резерватів.

1989 р. – створюється державний природний національний парк «Синевир».

1990 р. – створюються державні заповідники – «Медобори» та Дніпровсько-Орільський та перший регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» (Тернопільська область).

Таким чином за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки.

5 Заповідна справа за часів незалежності України

Заповідна справа в Україні після здобуття незалежності зазнала значних змін.

Початок цього етапу знаменується новою природоохоронною політикою, яка призвела до прогресу заповідної справи. Головною подією було прийняття в 1992 році Закону України «Про природно-заповідний фонд України». *Природно-заповідний фонд (ПЗФ) України – це система територій та об'єктів, які мають особливий статус охорони.*

За період незалежності площа природно-заповідного фонду України значно зросла. Це стало можливим завдяки створенню нових територій та розширенню вже існуючих. Площа ПЗФ України станом на початок 2024 року становила близько 7% території країни.

Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями в галузі охорони природи та реалізує спільні проекти.

Незважаючи на значні досягнення, в останні роки значно знизилися темпи збільшення загальної площі природно-заповідного фонду; що є недостатнім для збереження біорізноманіття.

Брак фінансування, неефективне законодавство та війна є основними ризиками для розвитку заповідної справи на сучасному етапі.

Для забезпечення подальшого розвитку заповідної справи необхідна подальша інтеграція заповідної справи в контекст сталого розвитку, розширення міжнародного співробітництва, підвищення рівня екологічної свідомості населення, створення ефективної системи моніторингу та контролю.

Заповідна справа в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку.

Висновки

Заповідна справа в Україні має тривалу та складну історію, яка відображає зміну підходів до охорони природи від сакрально-релігійних традицій до науково обґрунтованого природоохоронного законодавства.

Перші елементи заповідання природи в українських землях проявлялися у вигляді священних гаїв, джерел та мисливських угідь, де діяли певні обмеження на використання природних ресурсів. У період середньовіччя та раннього нового часу охорона природи мала переважно утилітарний характер і була спрямована на збереження ресурсів для правлячих осіб.

Наукове усвідомлення необхідності охорони природи сформувалося наприкінці XIX — початку XX століття, що призвело до створення перших заповідників, серед яких особливе місце займає біосферний заповідник Асканія-Нова. Протягом XX століття система природоохоронних територій активно розширювалася, особливо після прийняття відповідного законодавства в період незалежності України.

Сьогодні заповідна справа є невід'ємною частиною державної екологічної політики та міжнародного співробітництва. Вона спрямована на збереження біорізноманіття, охорону унікальних природних територій і впровадження концепції сталого розвитку. Подальше удосконалення природоохоронної системи, розширення заповідного фонду та підвищення екологічної свідомості громадян залишаються ключовими завданнями для збереження природної спадщини України.

Питання для самоконтролю

1. Які основні етапи виділяють в історії розвитку заповідної справи України?
2. Охарактеризуйте примітивно-релігійний та приватно-феодалний етапи розвитку заповідної справи.
3. З якою метою київські та литовські князі створювали заповідні об'єкти?
4. Коли, де і ким був створений перший заповідник в Україні?
5. Які особливості науково-пізнавального етапу розвитку заповідної справи?

Використана література

1. *Борейко В.Е.* История заповедного дела в Украине. К.: Киевский эколого-культурный центр, 1995. 183 с.
2. *Борейко В.Е.* История охраны природы Украины. К.: Киевский эколого-культурный центр, 1997. Т.1. 304 с., Т.2.- 192 с.
3. Заповідна справа в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. К.: Географіка, 2003. 306 с.
4. *Попович С.Ю.* Природно - заповідна справа: Навч. посібник. К.: Арістей, 2007. 480 с.
5. Загальнодержавна програма розвитку заповідної справи на період до 2020 року : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2006 р. № 70-р.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/29190369>